

Bir Medeniyet Savunusu Olarak, Manastırlı İsmail Hakkı'nın Sebilürreşad Dergisinde Çıkan Makalelerinde Müsteşrik Dozy'ye Karşı Kur'an Müdafaası

The Advocacy of the Qur'an Against Orientalist Dozy in the Articles of Manastırlı İsmail Hakkı in Sebilürreşad Magazine as a Defender of Civilization

Hakan Uğur

Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Konya, Türkiye

Associate Prof., Necmettin Erbakan University, Ahmet Kelesoglu Faculty of Theology, Department of Tafsir, Konya, Türkiye

hakanugur1@hotmail.com | <https://orcid.org/0000-0003-2037-6091>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliş Tarihi: 15.10.2024

Accepted / Kabul Tarihi: 26.11.2024

Published / Yayın Tarihi: 31.12.2024

DOI: 10.31591/istem.1567670

Cite as / Atıf: Uğur, Hakan. "Bir Medeniyet Savunusu Olarak, Manastırlı İsmail Hakkı'nın Sebilürreşad Dergisinde Çıkan Makalelerinde Müsteşrik Dozy'ye Karşı Kur'an Müdafaası". *İstem* 44 (2024), 521-538. <https://doi.org/10.31591/istem.1567670>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "Authors retain the copyright of their works published in the journal, and their works are published under the CC BY-NC 4.0 license. / Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC-BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır."

<https://dergipark.org.tr/pub/istem>

Bir Medeniyet Savunusu Olarak, Manastırlı İsmail Hakkı'nın Sebilürreşad Dergisinde Çıkan Makalelerinde Müsteşrik Dozy'ye Karşı Kur'an Müdafaası

Öz

Manastırlı İsmail Hakkı Efendi (1912), Osmanlı'nın son dönem yetiştirdiği büyük âlimlerden biridir. Akaid, fıkıh, kelâm gibi İslâmî ilimlerde eserleri olan alim, yaşadığı dönemin sorunları ile ilgili eserler yazmaktan da uzak durmamıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde özellikle Batılı oryantalistler tarafından İslâm aleyhinde bilimsel çalışmalar hız kazanmıştı. Bu çalışmalar gerek orijinal diliyle neşredilerek gerekse Türkçe'ye tercüme edilerek Osmanlı coğrafyasında da tanıtılmış ve özellikle dini bilgileri yetersiz gençlik üzerinde çok etkili olmuştur. Bu durumda sorumluluk hisseden birtakım aydın şahıslar, bu oryantalistlerin saldırılarına karşı İslâm'ı savunma ve onların iddialarını cevaplandırma çabası içinde olmuşlardır. İslâm coğrafyasında, bahusus Osmanlı sınırları içinde insanlar üzerinde etkili olan ve onların dini inançlarını sarsan oryantalistler arasında ilk sıralarda gelenlerden biri de Hollandalı oryantalist Reinhart Pieter Anne Dozy'dir (1883). Dozy'nin "Essai sur l'Histoire de l'Islamisme" ismiyle 1863 yılında neşrettiği eseri, Abdullah Cevdet tarafından 1908 yılında "Târîh-i İslâmiyyet" ismiyle Türkçe olarak yayınlanmıştır. Bu eserde İslâm'a, Hz. Peygamber'e, Kur'an'a yönelik birtakım iftiralar yer alıyordu. Bu esere yönelik olarak İslâm dünyasında birtakım reddiyeler ortaya çıkmıştır. Manastırlı İsmâil Hakkı da Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad'da çıkan seri makaleleriyle bu eserdeki yanlışlıkları tashih etme çabası içinde olmuştur. Bu makalede, söz konusu mecmualarda Dozy'nin Kur'an'a yönelik iddialarına verdiği cevaplar ele alınacaktır. Değerlendirme yapılırken Manastırlı'nın kullandığı metodlar, kaynakları ve dili de irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tefsir, Sebilürreşad, Manastırlı İsmail Hakkı, Dozy.

The Advocacy of the Qur'an Against Orientalist Dozy in the Articles of Manastırlı İsmail Hakkı in Sebilürreşad Magazine as a Defender of Civilization

Abstract

Manastırlı İsmail Hakkı Efendi (1912) is one of the prominent scholars in the late Ottoman era. He actively engaged in addressing the contemporary issues of his era through his writings as a proficient in Islamic sciences, including aqaid, fiqh, and kalam. During the late Ottoman Empire, scholarly critiques of Islam, particularly by Western orientalists, intensified. Orientalist studies entered Ottoman geography through both original works and Turkish translations, profoundly impacting the youth with limited comprehension of religion. In this atmosphere, numerous intellectuals who perceived a feeling of obligation were compelled to uphold Islam against the critiques of these orientalists and to counter their arguments. Reinhart Pieter Anne Dozy, a Dutch orientalist, was a key European figure influencing Islamic geography, especially in the Ottoman Empire, and challenging religious beliefs. Dozy's essay, originally published in 1863 as "Essai sur l'Histoire de l'Islamisme," was translated into Turkish by Abdullah Cevdet in 1908 and titled "Târîh-i İslâmiyyet." This publication included several defamatory statements regarding Islam, the Prophet Muhammad, and the Qur'an. Several rejections have emerged among the Islamic world concerning this work. Manastırlı İsmâil Hakkı made efforts to address misconceptions through his series of articles published in Sırât-ı Müstakîm and Sebilürreşad. This study will address responses to Dozy's allegations regarding the Qur'an and further assess the methodology, references, and language used by Manastırlı.

Keywords: Qur'an, Tafsir, Sebilürreşad, Manastırlı İsmail Hakkı, Dozy.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son döneminde, 19. yüzyıldan itibaren devletin yıkılış sürecine paralel olarak özellikle kültür ve düşünce hayatında pek çok çalkantılar olmuştur. 1908 yılında 2. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte kültür hayatındaki gelişmeler hızlanmıştır. Din, edebiyat, tarih gibi alanlarda pek çok gazete ve dergi yayımlanmaya başlamıştır. Öyle ki, sadece 1908 ile 1909 yılları arasında 350'ye yakın dergi neşredildiği kaydedilir.¹ Yeni Osmanlılar hareketinin başladığı, Türkçülük, İslâmcılık, Batıcılık, Osmanlıcılık gibi fikir hareketlerinin yarış halinde olduğu bu dönemde fikri tartışmalar ve kültürel gündem bu dergiler üzerinden yürütülmüştür. Sadâyı- Hak, Mahfil, İslâm Mecmuası, Cerîde-i İlmiye bu yayınlar arasındadır.² Bu dergilerin en önde gelenlerinden biri de, sonradan Sebîlürreşâd adını alacak olan Sırât-ı Müstakîm dergisidir. 1908 yılında Mardinîzâde Ebu'l-Ulâ Zeynelabidin (ö. 1957) ve Hafız Eşref Edip (ö. 1971) tarafından kurulan dergi 1912 yılına kadar 182 sayı çıkmış ve başyazarlığını da Mehmed Akif (ö. 1936) üstlenmiştir. Dergi, daha sonra 1925 yılına kadar Sebîlürreşâd ismiyle yayınlanmaya devam etmiştir.³

Tanzimat sonrası dönemde Osmanlı fikir hayatının başat konularından biri oryantalizm ve oryantalistlerin İslâm hakkındaki iddiaları olmuştur. Başlangıcı 11. yüzyıla kadar götürülen ve "Batılı bilim adamlarının Doğu dünyasının dili, edebiyatı, kültürü ve dini hakkında yaptıkları çalışmalar" anlamına gelen⁴ oryantalizmin akademik bir disiplin haline gelmesi ve İslâm dünyasında en etkili olduğu dönem de aynı zamana tarihlenmiştir. Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecine girmesi sebebiyle askeri, ekonomik, teknolojik ve siyasi alanda olduğu gibi fikri hayatta da tabii olarak geride kalma durumu söz konusu olmuştur. Osmanlı'nın zayıfladığı ve oryantalizmin akademik bir disiplin haline geldiği bir ortamda oryantalistlerin İslâm hakkındaki çalışmalarının Müslümanlar nezdinde etkili olması kaçınılmaz olmuştur. Oryantalistler tarafından İslâm'ı, Kur'an'ı ve Hz. Peygamber'i tezyif edici iddialar da içeren ciddi akademik çalışmaların yapıldığı bu dönemde gerek Osmanlı coğrafyasında, gerek diğer İslâm beldelerinde, İslâm hakkındaki iddiaları etkili olan ve ciddi aksülamel bulan en önemli oryantalistlerden birisi, Hollanda asıllı Reinhart Pieter Anne Dozy'dir. (1883) Dozy'nin "Essai sur l'Histoire de l'Islamisme" ismiyle 1863 yılında neşrettiği eseri, Abdullah Cevdet tarafından 1908 yılında "Târîh-i İslâmiyyet" ismiyle Türkçe olarak yayınlanmıştır. Bu eserde İslâm hakkında dile getirilen ve pek çok iftiralara barındıran iddialar kültürel bir boşluk

¹Zeki Toprak, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri", *Tanzimatta Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), 1/126-132.

²Mehmet Ünal, "Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd Dergilerinde Yayımlanan Kur'an ve Tefsirle İlgili Çalışmalar", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/2 (2007), 110.

³M. Suat Mertoğlu, *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası*, (İstanbul, Klasik Yayınları, 2008), 9,14; Mehmet, Birekul, "Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd Dergileri Özelinde Türkiye'de Din Tartışmalarının Dünü Bugünü", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]*, 23 (2007), 221-222.

⁴Hakan Uğur, "Oryantalist Dozy'nin Kur'an Hakkındaki İddialarına İsmail Fennî Ertuğrul'un Verdiği Cevaplar", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2019), 400.

içindeki Müslümanlar nezdinde çok etkili olunca reaksiyon faaliyetleri de gecikmemiştir. Bu dönemde İslâm coğrafyasında söz konusu esere reddiye mahiyetinde çok sayıda çalışma hazırlanmıştır. Aynı dönemde gerek Osmanlı aydınlarında gerekse İslâm dünyasında büyük bir ilgi ile takip edilen ve gündem oluşturan Sebülürreşâd dergisinde de Dozy'nin iddiaları hakkında çok sayıda makale, değişik yazarlar tarafından kaleme alınmıştır. Bu konuyu yazılarına konu edinen en önde gelen isim, dönemin aydınlarından Manastırlı İsmail Hakkı'dır. (ö. 1931). Bu makalemizde, Manastırlı'nın, dergide Dozy'nin iddialarına cevap vermek üzere neşrettiği seri makaleleri ele alınacaktır. Önce oryantalizm ve Dozy hakkında kısaca bilgi verilecek, sonra Manastırlı'ya ve söz konusu makalelerine yer verilecektir.

1. Oryantalizm ve Kısa Tarihçesi

Oryantalizm, din, dil, düşünce, sanat ve tarih gibi alanlarda Doğu dünyasını inceleyen ve doğu hakkında değer yargıları üreten Batı kökenli kurumsal çalışmalara verilen addır⁵ ve 11. yüzyıl'da Haçlı seferleri ile başlamıştır. Bu çalışmalar, ilk dönemde İslâm'ı kötileyici birtakım hayali ögelere dayanıyordu.⁶ Bu dönemde İslâm'ın putperestlik olduğu, Hz. Peygamberin bir sapık olduğu, Kâbe'nin ortasında bir putun bulunduğu ve Müslümanların o puta taptığı gibi bilgiler Avrupa'da yaygın idi.⁷ Bu dönemde Hz. Muhammed'le alay etmek, Hristiyan Batı'nın kendini koruma amacıyla geliştirdiği bir stratejiydi. Bu kapsamda o, eflatun giyinen, dudakları boyalı, kokulu şeylerden ve çiftleşmekten hoşlanan, elebaşı bir tecavüzcü olarak tasvir ediliyordu. Ayrıca, Tanrı'ya, kendi cinsel zaaflarının mazur görülmesini arz ettiğine inanılıyordu. Bu dönemde yaşamış Nogentli Guibert, yazdığı *Muhammed'in Biyografisi*'nde onun kusurlarını şu sözlerle kanıtlamaya çalışıyordu: "Onun kötülüğü, akla gelebilecek tüm kötülükleri kat kat aşar."⁸ Aslında Hristiyan polemikçilerinin İslâm ve Hz. Muhammed hakkındaki bu iddialarının temelleri daha erken tarihlere dayanmaktadır. Batıda John of Damascus olarak tanınan Yuhannâ ed-Dimeşkî (ö. 754?), onun öğrencisi Theodore Ebu Kurre (ö. 820?) ve Abdülmesîh b. İshak el-Kindî (ö. 850?) bu konuda en önde gelen isimlerdendir. Yuhannâ ed-Dimeşkî, bu konuda yazmış olduğu *Disputatio Christiani et Saraceni* (Bir Müslümanla Hristiyan arasındaki tartışma) ve en meşhur eseri olan *E Page tes Gnoseo* (Bilginin kaynağı) eserlerinde "İsmailîlerin sapkınlığı" başlığı altında İslâm'ı ve Hz. Muhammed'i eleştiren görüşlerini dile getirmiştir. Onun bu görüşleri, kendisinden sonra gelen Hristiyan polemikçilerine dayanak olmuştur. Onun bu görüşlerini Theodore Ebu Kurre biraz daha geliştirmiş, el-Kindî ise Abbasi Halifesi Me'mun'un yeğeni Abdullah b. İsmail el-Haşimî'ye cevaben yazdığı risalede Hristiyanlığı savunmaya ve bu dinin İslâm'dan üstün olduğunu göstermeye çalışmıştır. Dimeşkî ve

⁵ Yücel Bulut, "Oryantalizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/428.

⁶ Bekir Karlığa, *İslâm Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 109.

⁷ İbrahim Kalın, "Batı'daki İslâm Algısının Tarihine Giriş", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 15 (2003), 5; Karlığa, *İslâm Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, 97-101.

⁸ Mehmet Emin Özafşar, *Oryantalist Yaklaşım İtirazları* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 18.

Kindî yazdıkları eserlerde Hz. Muhammed'i saralı, sahte peygamber, mülhid ve kadın düşkünü olarak takdim etmişler, İslâm'ı da kılıçla yayılan bir din olarak tanıtmışlardır. Onların oluşturduğu bu etki bütün ortaçağ boyunca devam etmiş ve o dönemden bu güne Batı'da İslâm'ın "şiddet dini", Hz. Peygamber'in de "şehvet düşkünü" imajı oluşmuştur. Bu durumu oryantalist William Montgomery Watt (ö. 2006) "Dünyadaki büyük insanlardan hiç birisi Muhammed kadar kötülenmemiştir." sözleriyle ifade etmiştir.⁹ 11. yüzyıl sonu, 12 ve 13. yüzyıllarda Batı Hristiyanlığı bünyesinde Hz. Muhammed'den söz eden kronikler, efsane, risale tarzı biyografiler ve İslâm karşıtı reddiyeler şeklinde eserler kaleme alınmıştır. Bugüne kadar gelebilen ve muhtemelen son şeklini 11. yüzyılda almış olan meşhur *Chanson de Roland* destanında Müslümanlar putperest, Hz. Muhammed de onların taptığı putlardan biri olarak tasvir edilmiştir. Aynı anlatım 12. yüzyıl kroniklerinden *Pseudo-Turpin*'de de tekrarlanmaktadır. Bu dönem kronikleri içinde Hz. Muhammed'i İslâm'ın kurucusu olarak tanıtan, tarihi malumatla efsanevi unsurları bir arada sunan örnekler de vardır. Lucas de Tuy'un *Chronicon Mundi*'si bu grubun tipik bir örneğidir.¹⁰

16. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan reform hareketi, düşünmenin önündeki büyük engel olan kilisenin tahakkümünün kırılması, 18 ve 19. yüzyıllarda Sanayi Devrimi ile sonuçlanmıştır. 17. ve 18. yüzyıllar, Batı'da İslâm ve Hz. Muhammed hakkında hem geleneksel tasavvurları muhafaza eden hem de yeni yaklaşımlar ortaya koyan literatürün ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu dönem, Hz. Muhammed'e nefret ve husumetle bakan geleneksel yaklaşımın hala etkisini sürdürdüğü bir dönemdir. Hz. Muhammed'in bazı yönlerinin takdir edilmesi dahi hoşnutsuzluklara sebep olabilmektedir.¹¹ Bu gelişmeler olurken, Oryantalizm çalışmaları, 18. yüzyıldan itibaren yeni bir evreye ulaşmıştır. Bu dönemde, nispeten daha objektif çalışmalar ortaya çıkmış, İslâmî ilimlerin bir alanında uzmanlaşmış araştırmacıların kapsamlı çalışmaları yayınlanmaya başlamıştır. Bu dönemde yapılan çalışmalarda üç tür tavrın takip edildiğini görüyoruz. İngiliz Humprey Prideaux (ö. 1724) gibi, Hz. Muhammed'in sahte peygamber olduğu fikrini dillendiren geleneksel yaklaşım sahipleri vardır. Geleneksel yaklaşımı korumakla beraber Hz. Muhammed'i en azından bazı konularda haklı bulan ikinci tür bir grup vardır. Batı'da, ilk defa Arapça aslından İngilizce'ye yapılmış Kur'an tercümesi sahibi olan George Sale (ö. 1736) bu tarz düşüncenin öncülerindedir. O, tercümesinin giriş kısmında, Hz. Muhammed'i, her ne kadar sahte bir din empoze etmiş olsa da bu durumun, onun bazı faziletlerini görmeyi ve icabında onu methetmeyi engellememesi gerektiğini söyler. Dahası, onun bir kötülük canavarı değil, hoş görülebilir ahlaki davranışları

⁹ Yusuf Kabakçı, *Hz. Muhammed'i (sav) Oryantalizme Karşı Savunmak Seyyid Emir Ali Örneği* (Bursa: Emin Yayınları, 2018), 22-24; İbrahim Sarıçam vd., *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2011), 32-33.

¹⁰ Sarıçam vd., *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, 38-39, 56-61; Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi* (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), 30-31.

¹¹ Sarıçam vd., *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, 46.

olan birisi olduğunu söyler. Onun putperest Arapları tevhide yöneltmesinin övgüye değer olduğunu vurgular. Her şeye rağmen Sale, Hz. Muhammed'i sahte peygamber ve Kur'an'ın yazarı olarak nitelendirmekten kendini alamamıştır. Bununla birlikte o, Hz. Muhammed'in ahlâkı ve samimiyeti hakkındaki övücü ifadeleri sebebiyle eleştirilmiştir. Hatta bu yaklaşımı nedeniyle ve İslâm'ı Hristiyanlık ayarına çıkardığı gerekçesiyle yarı Müslüman olmakla itham edilmiştir.¹² Bir de geleneksel yaklaşımın tam tersi şekilde, Hz. Muhammed'i savunan çalışmalar hazırlayanlar vardır. Henry Stubbe'ye nispet edilen *An Account of the Rise and Progress of Mahometanism and a Vindication of Mahomet and His Religion from the Calumnies of the Christians* adlı eserde Hz. Muhammed birçok alanda büyük başarılar kazanmış, Arius'un görüşleri temelinde bir din kurucusu, olağanüstü bir şahsiyet olarak tanıtılır. Müslümanların tanrı fikri de yüce ve değerli olarak tanıtılıp, ahlâken Hristiyanlıktan aşağı olmadığı vurgulanır.¹³ Bu eser, Batı tarihinde Hz. Muhammed'i savunma adına telif edilmiş ilk eserdir.¹⁴

Nihayet oryantalizmin XX. yüzyıldaki yaklaşımı oldukça farklılaşmış, olumsuz yaklaşımdan olumluya doğru bir evrilme süreci yaşanmıştır. Artık oryantalistler veya Batı'daki İslâm araştırmacıları klasik oryantalizme eleştiriler yöneltmekte, basit yargılarda bulunmamaya özen göstermektedirler. 19. Yüzyıl sonlarıyla birlikte oryantalist araştırmalar teolojik zeminden filolojik bir zemine kaymış ve o dönem ortaya çıkmış olan "eleştirel tarih anlayışı" gereği İslâm tarihi kaynakları da eleştiri ve tenkide tabi tutulmuştur. Böylece bu kaynakların güvenilirliğine şüphe düşürülmüştür. Böylece İslâm tarihi ile ilgili olarak Kur'an'dan başka güvenilir bir kaynak olmadığı kanaati dile getirilerek başta Hadis olmak üzere tüm İslâm tarihi kaynakları güvenilmez olarak tanıtılmıştır.¹⁵ Batı'da ilk tenkitçi çalışmayı, elde ettiği verileri Kur'an ile karşılaştırarak Gustav Weil (ö. 1889) hazırladı. 1843 yılında hazırladığı eserinin Türkçesi "Peygamber Muhammed, Hayatı, Öğretisi, Elyazmalarından ve Kur'an'dan Alınarak Telif edilmiştir." şeklindedir.¹⁶

19. yüzyıl sonlarıyla 20. Yüzyıl başlarında pek çok oryantalist ve çalışmaları ortaya çıkmıştır. Bu dönemde ilk olarak Paris'te olmak üzere oryantalistler kongreleri tertip edilmeye başlamıştır. Bu şekilde oryantalizm teoriden uygulama sahasına geçmiştir.¹⁷ Bu dönemde, yalnızca 1800-1850 yılları arasında Ortadoğu hakkın-

¹² Kabakcı, *Hz. Muhammed'i (sav) Oryantalizme Karşı Savunmak*, 26-27; Ersin Kabakcı vd., "Arapça Aslından Yapılan İlk İngilizce Kur'an Tercümesi: George Sale'in The Koran'ı", *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/2 (2022), 1179, 1181, 1185; George Sale, *The Koran: Commonly Called the Alcoran of Mohammed* (London: William Tegg, 1863), 39, 63, 64, 72, 77 vd; Sarıçam vd., *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, 48; Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 77.

¹³ Kabakcı, *Hz. Muhammed'i (sav) Oryantalizme Karşı Savunmak*, 27-28.

¹⁴ Sarıçam vd., *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, 47.

¹⁵ Kabakcı, *Hz. Muhammed'i (sav) Oryantalizme Karşı Savunmak*, 31-32.

¹⁶ Hüseyin Yaşar, *Avrupa ve Kur'an* (İstanbul: İz Yayınları, 2019), 98-99.

¹⁷ Nuriye Duran Özsoy, *Oryantalistik Kur'an Çalışmaları ve İhlas Suresi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 27.

da yazılan kitapların 60.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.¹⁸ Daha sonra 1800-1921 tarihleri arasında 16 büyük oryantalizm kongresi düzenlenmiştir. Bunlar arasında 22. Müsteşrikler Kongresi de 1951 yılında İstanbul'da gerçekleştirilmiştir.¹⁹ Bu dönemde, oryantalizmin akademik bir disiplin olarak kurumsallaşması gerçekleşmiştir. Önceki yüzyıllarda Avrupa'da yaygın olan İslâm ve Doğu hakkındaki imaj, yeni üretilen söylemler, yöntemler ve bilimler ışığında daha bilimsel bir çerçevede sunulmaya başlanmıştır. Bu dönemin bir diğer hususiyeti, Batı'nın üstünlüğünü vurgulayıcı Doğu imajının Doğululara da benimsetilmiş olmasıdır.²⁰ Postmodern dönem oryantalizmi ise 20. yüzyılın son çeyreğinde, İslâm'ın yeniden yükselişe geçtiği devirle başlar. Bu dönem bazılarınca 11 Eylül'de ikiz kulelere yapılan saldırı sonrası ile başlatılır ve İslâm açısından bir milad olarak görülür. Bu saldırının Müslümanlar tarafından gerçekleştirildiği iddiası hem negatif hem de pozitif manada İslâm'a olan ilgiyi artırmış, yanı sıra eski etkinliğini kaybetmiş olan oryantalistik çalışmaları canlandırmıştır.²¹

Osmanlı aydınlarının oryantalizm düşüncesi ile karşılaşmasına vesile olan ilk büyük çaplı tercüme hareketi, Hollandalı bir oryantalist olan Dozy'nin (ö. 1883) hazırladığı İslâm tarihi kitabının Abdullah Cevdet (ö. 1932) tarafından *Tarih-i İslâmiyyet* ismiyle Türkçeye çevrilerek yayınlanması olmuştur. Bu tercüme eser, özellikle Osmanlı kamuoyunda diğerlerinden daha çok tepkilere sebep olmuştur. Bu tepkilerin bir yansıması olarak esere karşı savunmacı bir üslupla çok sayıda reddiye eseri hazırlanmıştır.

2. Reinhart Dozy ve Hayatı

Söz konusu eserin yazarı olan Hollandalı müsteşrik Reinhart Pieter Anne Dozy, 1820 yılında Hollanda'nın Leiden şehrinde doğmuştur. Leiden Üniversite-si'nde filoloji, edebiyat ve tarih eğitimi görmüştür. Arapça, İbranice, Süryanice ve Keldanice dersleri almıştır. Daha sonra Endülüs tarihi ve edebiyatına yönelerek "*Arap Kaynaklarına Göre Abbâdîler*" başlıklı bir çalışma hazırlamıştır. Endülüs tarihi üzerine kapsamlı bir eseri vardır. 1854 yılında Profesör ünvanını almış ve 1883 yılında Leiden'de ölmüştür. Dozy'nin, 1863 yılında "*De Voornaamste Godsdiens-ten: Het Islamisme*" adıyla Felemenkçe yazdığı eser, 1879 yılında da Profesör Victor Chauvin (ö. 1913) tarafından "*Essai sur l'histoire de l'İslâmisme*" (*İslâm Tarihi Üzerine Deneme*) ismiyle Fransızcaya çevrilmiştir.²² Dozy, "*Het Islamisme*"de İslâmiyet'i başlangıcından 1863 yılına kadar, başta tarihi olmak üzere, pek çok yönüyle anlatmıştır. Muhtasar bir İslâm tarihi özelliği taşıyan eserde yazar din, vahiy, nü-

¹⁸ W. Edward Said, *Oryantalizm: Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, terc. Berna Ülner (İstanbul: Metis Yayınları, 2005), 218.

¹⁹ Özsoy, *Oryantalistik Kur'an Çalışmaları*, 27.

²⁰ Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 86-87.

²¹ Özsoy, *Oryantalistik Kur'an Çalışmaları*, 28.

²² Yasin Yılmaz, "Batılı Münekkitler ve Dozy'nin Kur'an-ı Kerim, Vahiy ve Hz. Muhammed'e Yönelik Tenkitlerine Müslümanların Cevabı: Filibeli Ahmed Hilmi Örneği", *Dini Araştırmalar* 22/83 (2019), 22.

büvvet ve Hz. Peygamber'in nübüvveti, İsmailîler, Dürzîler ve Karmatîler gibi kollarına temas etmektedir.²³ Osmanlı son dönem fikir ve siyaset adamlarından biri olan Abdullah Cevdet (ö. 1932), aslında Flemenkçe olarak "*Het İslâmisme*" (Haarlem 1863) ismiyle basılmış olan söz konusu eseri, "*Essai sur l'Histoire del' İslâmisme*" (Leiden 1879) adıyla yapılmış Fransızca çevirisinden Türkçe'ye "*Tarih-i İslâmiyyet*" ismiyle tercüme etmiş ve 1908 yılında Kahire'de bastırmıştır. Kahire'den İstanbul'a gelirken II. Meşrutiyet'in sağladığı özgürlük ortamından yararlanmayı umarak yayınlamak üzere bu tercümesini yanında getirmiştir.²⁴

Tarih-i İslâmiyyet, bu tercüme sayesinde Osmanlı coğrafyasında yayılmış, özellikle dinî bilgisi yetersiz gençlik üzerinde yıkıcı etkileri ortaya çıkmaya başlamıştır. İsmail Fennî Ertuğrul (ö. 1946) gibi birtakım aydınların ifade ettiğine göre bu eser İstanbul'da gençler arasında etkili olup zihinleri karışmaya başlamıştır.²⁵ Çünkü eserde İslâm'a, Kur'an'a ve bilhassa Hz. Peygamber'e yönelik ağır ithamlar ve suçlamalar yer almakta, gençler bilgisizliklerinden bu ithamlara verecek cevap bulamamakta, inançlarından uzaklaşmak da istememekte ve bir ikileme sürüklenmektedirler.

Eser özellikle Hz. Peygamber'in hayatı ve Kur'an hakkındaki iddialarıyla büyük tepki toplanmıştır. Bu tepkiler, bu konuda yapılan şikâyetler ve bilhassa *Sırat-ı Müstakim* dergisinde yazılan makaleler üzerine 17 Şubat 1910 tarihinde eserin basılması ve satılması resmi kararlar yasaklanmış, eldeki nüshaların da Galata Köprüsü'nden denize atılması kararlaştırılmıştır.²⁶

Böyle bir ortamda, toplumda, söz konusu esere ulema kesimi tarafından kapsamlı bir reddiye hazırlanması beklentisi oluşmuştur. Öncelikle aydın kesimine mensup gayretli kişiler tarafından reddiye yazıları ortaya çıkmaya başlamış ve nihayetinde Dozy'ye yapılan reddiyeler bir literatür hacmine ulaşmıştır. Dönemin önde gelen tanınmış dergilerinden *Sırat-ı Müstakim* dergisinde bu konuda pek çok makalenin yer aldığını görüyoruz. Nuri Dücani, Ferid Kam (ö. 1944), Vasıf (ö. 1931), Mehmed Akif (ö. 1936), Ödemişli M. Refik (ö. 1955), Midhat Cemal (ö. 1956) imzalarıyla söz konusu esere yönelik eleştiri makaleleri yazılmıştır. Bu konuda kitap hacminde yapılan ilk reddiyeyi, dergideki seri makalelerini yeni bir düzenlemeyle "*Hak ve Hakikat*" adıyla bir kitap haline getiren Manastırlı İsmail Hakkı (ö. 1912) yapmıştır. Ondan sonra İsmail Fennî Ertuğrul "*İzale-i Şükûk*" adlı kitabıyla, Mehmet Ali Derman "*Tarih-i İslâmiyyet'i, Hz. Peygamber'e Dil Uzatan Dr. Duzi, Dr.*

²³ Mehmet Özdemir, "Dozy, Reinhart Pieter Anne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/513.

²⁴ Muharrem Samet Bilgin, "Dozy'nin Tarih-i İslâmiyyet'ine İslâmcı Dergilerde Verilen Tepkiler", *İslâm'ı Uyandırmak' Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslâmcı Düşünce ve Dergiler* (İstanbul: İlmî Etüdler Derneği, 2018), 1/167.

²⁵ O dönemin tıp fakültesi öğrencilerindeki bu etkileşimin sebebi hakkında bkz. İsmail Fennî Ertuğrul, *Kitab-ı İzâle-i Şükûk* (İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928), 7; İbrahim, Hatiboğlu, "Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Tarih-i İslâmiyyet'ine Yöneltilen Tenkitler", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 3 (1999), 199.

²⁶ Muharrem Samet Bilgin, "Dozy'nin Tarih-i İslâmiyyet'ine İslâmcı Dergilerde Verilen Tepkiler", 1/169.

Şprenger ve Dr. Muir'e Cevabımız" eserleriyle kitaptaki iddialara karşı fikirlerini ortaya koymuşlardır.²⁷ Bu müstakil çalışmaların dışında, çoğunlukla İslâm tarihi kaynakları olmak üzere pek çok eserde Dozy'ye ve eserine atflar yapılmıştır. Meselâ Filibeli Ahmed Hilmi'nin (ö. 1914) "*Tarih-i İslâm*" ve "*Büyük İslâm Tarihi*" adlı eserleri bunlardandır.²⁸ Said Nursi'nin (ö. 1960) Risale-i Nurlarında da kendisinden bahsedilir.²⁹

Dozy'nin kitabının neşri, pek çok münevver tarafından gazetelerde neşredilen makalelerle eleştirilirken Abdullah Cevdet'i savunan zatlar da olmuştur.³⁰ Manastırlı, bunların önde gelenlerinden biri olan EbuZZiya Tevfik Bey'i (ö. 1912) seri makalelerinde konu ederek ona altı madde halinde cevap vererek, bu neşrin başarısız ve ilmî gayeyle yapılmış bir faaliyet olmadığını, eserin okuyanlar nezdinde Hz. Peygamber ve İslâmiyet hakkında son derece zararlı etkiler uyandıracağını, son derece sert bir dille ifade eder.³¹ *Sebilürreşad* dergisinde EbuZZiya Bey'e hitaben, aynı konu ile ilgili olarak Mehmed Akif ve Nazmi isminde bir bürokrat tarafından yazılmış birer makale de yer almaktadır.³²

3. Manastırlı İsmail Hakkı Bey ve *Hak ve Hakikat* Adlı Eseri

Bu dönemde söz konusu esere ilk ve en ciddi reddiye yazan kişi, Manastırlı İsmail Hakkı Bey'dir. Manastırlı, reddiyesini seri yazılar halinde önce *Sırat-ı Müstakim*, sonra da devamı olan *Sebilürreşad* dergilerinde neşretmiştir. Manastırlı, 42 adet seri makalesini bu reddiye tahsis etmiştir. Manastırlı daha sonra bu yazılarını 1912 yılında neşrettiği "*Hak ve Hakikat*" adlı kitabında bir araya getirmiştir.³³

Manastırlı İsmail Hakkı, aslen Konyalı bir aileye mensup olarak Manastır'da doğmuştur. İslâmî ilimleri tahsil edip icazet almış, Fatih Camii kürsü müderrisliği yapmış, İstanbul'daki çeşitli camilerde vaaz vermiş, Ayasofya Camiinde verdiği ateşli vaazlarla meşhur olmuş, Askeri Rüşdiye'de, Askeri Tıbbiye'de ve Mekteb-i Mülkiye'de tefsir, hadis, kelâm, fıkıh, Arapça gibi dersler vermiş, 1899'da İstanbul Darülfünunu'nda usul-i fıkıh ve tefsir müderrisliği yapmıştır. Mehmed Akif Ersoy'un sevdiği bir insan olan İsmail Hakkı, yaşadığı dönemde İslâmî ilimlerde ün

²⁷ Hakan Uğur, "Avrupa'da Oryantalizmin Ortaya Çıkışı ve Dozy'nin, İslâm'ın Aslılığı Hakkındaki İddialarına Karşı İsmail Fennî Ertuğrul'un Savunması", 181-182.

²⁸ Bkz. Hatiboğlu, "Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Tarih-i İslamiyyet'ine Yöneltilen Tenkitler", 202-208. Filibeli Ahmed Hilmi'nin, Dozy'nin eleştirilerine verdiği cevaplar hakkında bkz. Yılmaz, "Batılı Münekkitler ve Dozy'nin Kur'an-ı Kerim, Vahiy ve Hz. Muhammed'e Yönelik Tenkitlerine Müslümanların Cevabı", 77-95. Dozy'ye yapılan reddiyeler hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Hasan Yenilmez - İsmail Safa Üstün, "II. Meşrutiyet Dönemi Dozy Reddiyelerinde Yeni Tarih Anlayışı (Mucize ve Miraç Hâdisesinin Değerlendirilmesi)" 5/1 (2016), 27-43.

²⁹ Said Nursî, *Emirdağ Lahikası* (Söz Yayınevi, 2012); Said Nursî, *Sözler* (Şahdamar Yayınevi, 2009); Said Nursî, *Tarihçe-i Hayat* (Mutlu Yayıncılık, 2010); Said Nursî, *Şuâlar* (Envar Neşriyat, 1988), 1., 2., 12., 14. Şua. Ayrıca bkz. Uğur, "Avrupa'da Oryantalizmin Ortaya Çıkışı ve Dozy'nin, İslâm'ın Aslılığı Hakkındaki İddialarına Karşı İsmail Fennî Ertuğrul'un Savunması", 182.

³⁰ Eseri savunanlar hakkında bkz. Hatiboğlu, "Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Tarih-i İslamiyyet'ine Yöneltilen Tenkitler", 208-209.

³¹ *Sırat-ı Müstakim (SM)*, 3, Sayı 78, 21 Safer 1328, 407-410.

³² *SM*, 3, Sayı 78, 21 Safer 1328, 410-411.

³³ Manastırlı İsmail Hakkı, *Hak ve Hakikat* (Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1913).

salmış “ulema-i sitte” denilen altı büyük âlim arasında sayılmıştır.³⁴ Arapça, Farsça ve Bulgarca bilen İsmail Hakkı, zengin bir kültüre sahipti. Batılı yazarların İslâm hakkındaki iddialarını cevaplayan yazılar yazmıştır.³⁵

Manastırlı'nın reddiyesi, muhtevaya yönelik olması ve ilmî ağırlığı ile diğerleri arasında ön plana çıkmaktadır.³⁶ Gerek Manastırlı'nın gerekse diğer reddiye sahiplerinin eleştirilerinin önemli bir kısmı, mütercim Abdullah Cevdet'e yöneliktir. Bunlarda, Cevdet'in tercümesinde yoğun şekilde yer alan hatalar, yanlış tercümelemler vurgulanmaktadır.³⁷ Bu da Türkçe tercümenin güvenilir olmadığını ortaya koymaktadır. Abdullah Cevdet'in, tercüme eserinin Hollandaca aslından değil, Fransızca tercümesinden yapması ve dinî tabirler konusundaki bilgi yanlışlıkları da bazı hatalara sebep olmuş olmalıdır.

Abdullah Cevdet'in tercümesini farklı kılan bir özelliği ve tepkilerin en büyük sebeplerinden biri de Cevdet'in tercümenin başına yazdığı “*İfade-i Mütercim*” başlıklı “Mukaddime” kısmı ve tercüme eklediği dipnotlardır. Cevdet bu bölümde, Müslümanlar tarafından hazırlanan Arapça, Farsça ve Türkçe İslâm tarihi kitaplarının gerçeklere uygun olmayan güvenilir kaynaklar olduğunu, Dozy'nin “*Tarih-i İslâmiyyet*”inin tarafsızca hazırlanmış güvenilir bir kaynak olduğunu, Müslümanlığın isimle, namazla, oruçla olmayacağını, dinin muamelattan ibaret olduğunu, halka faydalı olmak, insanları aydınlatmak için bütün mesaisini sarfeden Dozy'nin gerçek Müslüman olduğunu, ilim ve fazilet sahibi herkesin Müslüman olduğunu, cahil ve kötü ahlâklılara Müslüman denemeyeceğini ifade etmiştir. Ona göre “*Tarih-i İslâmiyyet*”, İslâm âlemi için yegâne güvenilir kaynaktır. Ayrıca o, Dozy'nin dile getirdiği gerçeklerin hiçbir bağnazlığa düşmeden kabul edilmesinin her Müslümanın üzerine düşen bir görev olduğunu vurgular.³⁸

Abdullah Cevdet'in, büyük tepki gördüğü “*İfade-i Meram*” başlıklı girişte verdiği bazı bilgilerde ayet ve hadisler hakkındaki bilgisizliği de dikkat çekmektedir ve Manastırlı yazılarında bunu eleştirmiştir. Cevdet, “*Feinnellahe haleka Ademe ala suretihi*” hadis rivayetini,³⁹ (lafzını değiştirerek ve bozarak) ayet olarak ifade etmiştir. Manastırlı, Cevdet'in bu hadisi, “*Haleka'l-insane fi sûretihi*” şeklinde tahrif edip, üstelik de ayet olduğunu söyleyerek nakletmesini eleştirerek, bilmeyerek veya umursamayarak da olsa Kur'an'dan olmayan bir kelâmı Kur'an addetmenin bütün mezheplerce küfr-i sarîh olarak kabul edildiğini ifade eder.⁴⁰ Ayrıca Cevdet,

³⁴ Mahir İz, *Yılların İzi* (Kitabevi, 2019), 145.

³⁵ Manastırlı İsmail Hakkı'nın hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Süleyman Baki, “Manastırlı İsmail Hakkı Efendi: Hayatı ve Kelâm Alanındaki Eserleri”, *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar*. ed. Ahmet Emre Dağtaşoğlu vd. (2014), 83-106.

³⁶ Muharrem Samet Bilgin, “Dozy'nin Tarih-i İslâmiyyet'ine İslâmcı Dergilerde Verilen Tepkiler”, 1/182.

³⁷ Hülya Küçük, “Dozy'nin 'Het İslamisme' Adlı Eseri Üzerine”, *Diyanet İlmî Dergi* 30/4 (1994), 63-89.

³⁸ Abdullah Cevdet, *Tarih-i İslâmiyyet*, (I-II), (Matbaa-i İctihad, 1908), 5.

³⁹ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56), “Birr ve Sila”, 32/115.

⁴⁰ *Sırat-ı Müstakim (SM)*, 3, Sayı 73, 15 Muharrem 1328, 302.

"*ed-Dinu el-muamele*",⁴¹ "*Hayru'n-nas men enfe'uhum li'n-nas*"⁴² gibi, bazıları zayıf hadis, bazıları da uydurma olan rivayetleri zikrederek Dozy'nin gerçek Müslüman olduğunu, çünkü insanlara eserleriyle fayda sağladığını ifade etmiştir. Manastırlı da yazılarında Cevdet'in bu bilgisizliğine yönelik eleştiriler getirmiştir.⁴³

4. Manastırlı İsmail Hakkı Bey'in Hak ve Hakikat Adlı Eserinde Kullandığı Üslup

Manastırlı, makalelerinde son derece süslü, edebî ve genel manada edepli bir dil kullanmaktadır. Özellikle İslâm, Allah Teâlâ, peygamberler ve bilhassa Hz. Peygamber'den bahsederken gerekli övgü ve saygı ifadelerini kullanmaktan geri durmamaktadır. Bu dikkatini ve hassasiyetini yansıtan bir örnek vermek gerekirse, Hz. Hamza'nın, yeğeni Hz. Peygamber'den dört, Abbas'ın da ondan iki yaş büyük olduğunu, "büyük" ifadesini kullanmadan "Hz. Hamza Resul-i Ekrem'den dört, Hz. Abbas da ancak iki yaş kadar farklıdır." şeklinde ifade eder.⁴⁴ Bunun yanı sıra Manastırlı'nın, Cevdet ve Dozy'yi eleştirirken yer yer eleştiride sertleştiği ve hakarete varan ifadeler de kullandığı olmuştur. Meselâ, eserin yazarı için "Dozy denilen herif",⁴⁵ "koca münkir",⁴⁶ "iblis-i pür-telbîs", "adüvv-i mücâhir-i İslâmiyyet",⁴⁷ "şarlatan",⁴⁸ "ahmak doktor", "doktor-ı bî şuur"⁴⁹ gibi hakaret ifadeleri kullanırken, eleştirilerinin ve öfkesinin esas hedefi olan Abdullah Cevdet için "bevval-i bi'r-i Zemzem",⁵⁰ mütefelsif-i bî-iz'ân,⁵¹ nâşir-i mütecâsir,⁵² "mütercim-i bî-vâye"⁵³ gibi nitelendirmeler yapar.

Manastırlı'nın Abdullah Cevdet'e yönelik eleştirilerinde onu tekfir edici ifadeleri dikkat çekicidir. Bunu yazılarında pek çok kez yapar. Meselâ Dozy'nin, Hz. Peygamber'in efsanevi bir varlık olmadığı ifadesi için yaptığı bir dipnot açıklamasında Cevdet'in "(*Hz. Peygamber'in*) Kur'an'da "*Ene beşerun mislukum*" demesi de insanların haricinde bir insan olduğunu iddia etmediğine delil-i kat'îdir." ifadesinin, Kur'an'ın peygamber kelâmı olduğuna inandığının beyanı olduğunu, dolayısıyla bu ifadesi ile irtidatını ilan etmiş olduğunu söyler.⁵⁴ Yine, onun İslâm'a sureten intisabı olduğunu,⁵⁵ Kur'an'ın Allah kelâmı olduğunu inkârda Dozy'ye tamamen müşârik

⁴¹ Abdurrahman Ali el-Hacı, es-*Sîretü'n-Nebevîyye* (Dimaşk: Daru İbn Kesîr, 1420), 1/122, 435.

⁴² Fahrüddin Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: 1420), 23/350. Bu ifade, "*Hayru'n-nas enfe'uhum li'n-nas*" şeklinde hadis kaynaklarında geçmektedir. Msl. bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer el-Misrî el-Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1986), 2/223 (No. 1234).

⁴³ *Sırat-ı Müstakim (SM)*, 3, Sayı 74, 22 Muharrem 1328, 339-340.

⁴⁴ *Sırat-ı Müstakim (SM)*, 4, Sayı 99, 21 Safer 1328, 354.

⁴⁵ *Sırat-ı Müstakim (SM)*, 3, Sayı 75, 30 Muharrem 1328, 355.

⁴⁶ *Sırat-ı Müstakim (SM)*, 4, Sayı 81, 12 Rebiülevvel 1328, 45.

⁴⁷ *Sırat-ı Müstakim (SM)*, 3, Sayı 74, 22 Muharrem 1328, 318.

⁴⁸ *Sırat-ı Müstakim (SM)*, 3, Sayı 75, 30 Muharrem 1328, 355.

⁴⁹ *Sırat-ı Müstakim (SM)*, 4, Sayı 98, 14 Receb 1328, 339.

⁵⁰ *Sırat-ı Müstakim (SM)*, 3, Sayı 72, 8 Muharrem 1328, 306.

⁵¹ *SM*, 3, Sayı 73, 15 Muharrem 1328, 323.

⁵² *SM*, 3, Sayı 74, 22 Muharrem 1328, 339.

⁵³ *Sırat-ı Müstakim (SM)*, 4, Sayı 87, 25 Rebiülâhîr 1328, 149.

⁵⁴ *SM*, 4, Sayı 81, 12 Rebiülevvel 1328, 42, 43.

⁵⁵ *Sırat-ı Müstakim (SM)*, 4, Sayı 82, 18 Rebiülevvel 1328, 59.

ve tabi olduğunu,⁵⁶ “bed-dîn” ve “bî-dîn” olduğunu,⁵⁷ “süfeha-i mürteddîn”den olduğunu⁵⁸ söyler.

Manastırlı, yazılarında pek çok yerli-yabancı kaynak kullanmıştır. Bu yazılarına bir ilmî makale hüviyeti kazandırmıştır. Onun makalelerinde en çok kullandığı kaynak, Hüseyin Cisrî Efendi'nin (ö. 1909) “*er-Risâletü'l-Hamîdiyye*” adlı eseridir. Dört ciltlik bu kıymetli eseri başarıyla Arapça'dan Türkçe'ye tercüme edip neşretmiş ve bu eseri ile “*Mütercim-i Risâle-i Hamîdiyye*” unvanı ile tanınır olmuştur. Bu eseri okumanın, reddiyede ele alınan konularla ilgili olarak kişiye yeterli geleceğini ifade eder.⁵⁹

Eserde, konularla ilgili olarak çok sayıda kaynaklara referans verilir. Bunlar çoğunlukla çağdaşı müelliflere ait eserlerdir. Meselâ, Yusuf Nebhani'nin (ö. 1932) “*Nücümü'l-Mühtedîn ve Rücümü'l-Mu'tedîn*”, Rahmetullah Dehlevî'nin (ö. 1891) “*İzhâru'l-Hak*”, Hüseyin Cisrî Efendi'nin “*er-Risâletü'l-Hamîdiyye*” eseri⁶⁰, Kastallânî'nin “*el-Mevâhibü'l-Ledünniyye*”si (ö. 1517),⁶¹ el-Mehâimî'nin (ö. 1432) “*Tabsîru'r-Rahmân ve Teysîru'l-Mennân*”,⁶² Kadı İyâz'ın (ö. 1149) “*eş-Şifâ*”sı, Mehmed Zihî Efendi'nin (ö. 1913) “*Meşâhiru'n-Nisâ*”sı, Abdülhamid Zehrâvî'nin (ö. 1916) Menâr dergisindeki makaleleri,⁶³ Mütercim Asım Efendi'nin (ö. 1819) “*Manzûme-i Halebiyye*”si,⁶⁴ Fransız Louis Sédillot (Sidyo)'nun (ö. 1875) “*Hicaz ve Mısır Seyahatnamesi*”⁶⁵ ve “*Hulâsatu Tarihi'l-Arab*”,⁶⁶ İbnü'l-Cevzî'nin “*İnsanü'l-Uyûn*”u,⁶⁷ Âlûsî'nin (ö. 1924) “*Bulûğu'l-Ereb*”i⁶⁸, Mâverdî'nin (v. 1058) “*İ'lâmü'n-Nübüvve*”si,⁶⁹ Reşid Rıza'nın (ö. 1935) “*el-Menâr*”,⁷⁰ Nimetullah Nahcuvânî'nin (ö. 1514) “*el-Fevâtihu'l-İlâhiyye*”si,⁷¹ Harputlu İshak Efendi'nin (ö. 1892) “*Ziyâu'l-Kulûb*”u,⁷² Fransız rahip Alexi Lovazon'un Mısır'daki Cerîdetü'l-Müeyyed'de neşredilen hutbesi, Corci Zeydan'ın (ö. 1914) “*Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*”si,⁷³ Emir Abdülkâdir Cezâirî'nin (ö. 1847) “*Kitâbü'l-Mevâkıf*”⁷⁴ adlı tefsiri,⁷⁵ Edward Fan-

⁵⁶ *Sirat-ı Müstakim (SM)*, 4, Sayı 83, 25 Rebiülevvel 1328, 78.

⁵⁷ *SM*, 3, Sayı 74, 22 Muharrem 1328, 340.

⁵⁸ *Sirat-ı Müstakim (SM)*, 4, Sayı 80, 5 Rebiülevvel 1328, 24.

⁵⁹ *Sirat-ı Müstakim (SM)*, 3, Sayı 76, 7 Safer 1328, 369.

⁶⁰ *Sirat-ı Müstakim (SM)*, 3, Sayı 74, 22 Muharrem 1328, 339.

⁶¹ *Sirat-ı Müstakim (SM)*, 4, Sayı 95, 22 Cemâziyelâhir 1328, 290.

⁶² *Sebilürreşad (SR)*, 8, Sayı 185, 12 Muharrem 1327, 40.

⁶³ *Sirat-ı Müstakim (SM)*, 4, Sayı 102, 12 Şa'bân 1328, 403.

⁶⁴ *Sirat-ı Müstakim (SM)*, 4, Sayı 103, 19 Şa'bân 1328, 402.

⁶⁵ *Sirat-ı Müstakim (SM)*, 3, Sayı 75, 22 Muharrem 1328, 355.

⁶⁶ *Sirat-ı Müstakim (SM)*, 4, Sayı 91, 24 Cemâziyelevvel 1328, 221; *Sirat-ı Müstakim (SM)*, 4, Sayı 92, 17 Cemâziyelâhir 1328, 236.

⁶⁷ *Sirat-ı Müstakim (SM)*, 4, Sayı 97, 7 Receb 1328, 321. Bu eser Nureddin el-Halebî'ye (v. 1635) aittir, dergideki makalede eser yanlışlıkla İbnü'l-Cevzî'ye isnat edilmiştir.

⁶⁸ *SM*, 4, Sayı 86, 18 Rebiülâhir 1328, 132.

⁶⁹ *SM*, 4, Sayı 95, 22 Cemâziyelâhir 1328, 89.

⁷⁰ *SM*, 4, Sayı 87, 25 Rebiülâhir 1328, 149.

⁷¹ *Sebilürreşad (SR)*, 8, Sayı 183, 14 Rebiülevvel 1330, 11.

⁷² *Sebilürreşad (SR)*, 8, Sayı 203, 11 Şa'bân 1330, 385.

⁷³ *Sebilürreşad (SR)*, 8, Sayı 201, 26 Receb 1330, 355.

⁷⁴ Yazılarında eserin ismi geçmez.

dik'in "*Tarihu'l-Arab*"⁷⁶ bunların önde gelenlerindedir. Manastırlı'nın makalelerinde bu gibi temel müracaat kaynaklarına yer vermesi, yazılarına ilmi bir hüviyet kazandırmıştır.

Manastırlı, Kur'an hakkında kalem oynatan oryantalistlerin genel tavrını güzel bir şekilde şöyle özetlemiştir: Kur'an'da yer alan bir hakikat ellerindeki kitaplarda aynen yer alıyorsa "Kur'an bunu falan kitaptan almıştır, çünkü onun aynıdır" derler. Eğer onların birindeki beyana muhalif olursa "Kur'an'ın beyanı gerçeklere aykırıdır, çünkü bizim kitaplarımıza mugayirdir" derler. Eğer kendi kitaplarında o konuda herhangi bir bilgi verilmemişse, yine "Kur'an'da verilen bilgi yanlıştır, çünkü bizim kitaplarımızda yoktur" derler."⁷⁷ Son dönem oryantalistlerinin çalışmaları her ne kadar objektiflik iddiası ile hazırlanmış olsa da, yazarlarının çoğunun koyu Hristiyan veya Yahudi olduğu göz ardı edilmemelidir. Hatta pek çoğu aynı zamanda kilise veya sinagog görevlileridir. İsteseler de istemeseler de dinî görüşleri satırlarına yansımıştır. Bu şahıslardaki objektiflik iddiasını bu açıdan değerlendirmek gereklidir.

5. Dozy'nin Kur'an Hakkındaki İddialarına Cevaplar

5.1. Kur'an'ın Kaynağına Yönelik İddiaları

Kur'an hakkında araştırmalar yapan ve eser yazan oryantalistlerin en çok üzerinde durdukları konu ve temel iddiaları Kur'an'ın ilâhî kaynaklı olmadığıdır. Kur'an'ın kaynağı konusunda pek çoğunun farklı teorileri ve yaklaşımları vardır. Kaynağı ilâhî olmayınca, bazılarına göre o Hz. Peygamber'in içinden, gönlünden sudur etmiştir, bazılarına göre onun histeri veya sara hastalığı esnasında hasil olan uydurmalarıdır, bazılarına göre ise Hristiyan veya Yahudi asıllı kişilerden öğrendiklerinden ibarettir.

Manastırlı, Hz. Peygamber'e Kur'an'ı öğrettiği iddia edilen isimlerden Cebr isminde Rum bir köle, Yesâr isminde kılıç ustası bir demirci, Âiş isminde, ehlikitaba mensupken İslâm'a girmiş bir köle veya Selman-ı Farisi'nin isimlerini zikrediyor. Bu iddialara karşı Nahl Suresi'nin 103. ayetini zikrederek ayette buyurulduğu gibi bu zatların a'cemi olduğunu (Arap olmadığı), hâlbuki Kur'an'ın Arapça nazil olduğunu, dolayısıyla bu iddianın kabul edilmesinin mümkün olmadığını vurguluyor. En mühim siyasi konuları, geçmiş milletlerin yaşadıkları olayları, hatta birtakım coğrafi meseleleri ihtiva eden ayetlerin, cühelay-ı nasthan köleler tarafından alınmasını hangi akıl iddia edebilir, der.⁷⁸ Ayrıca bu öğrenme faaliyetinin peygamberlik öncesinde veya sonrasında Mekke içinde veya dışında olabileceğini, Efendimizin peygamberlik öncesinde iki sefer Şam tarafına seferi dışında Mekke'nin dışına gitmediği ve dolayısıyla Kur'an'ı bir insandan öğrenme imkânı olmadığını bütün Mekkelilerce bilindiğini, Mekke içinde de böyle bir faaliyetin bilinmediğini, olması

⁷⁵ *Sirat-ı Müstakim (SM)*, 4, Sayı 90, 17 Cemâziyelevvel 1328, 205.

⁷⁶ *SM*, 4, Sayı 92, 1 Cemâziyelâhîr 1328, 237.

⁷⁷ *Sirat-ı Müstakim (SM)*, 4, Sayı 84, 4 Rebiülâhîr 1328, 99.

⁷⁸ Bkz. *SM*, 3, Sayı 78, 21 Safer 1328, 407.

durumunda gizlenmesinin imkânsız olduğunu söylüyor. Ayrıca Kur'an'ı öğretecek derecede ilim sahibi bir zatın olması durumunda onun bütün Araplar arasında meşhur olacağına, öte yandan bu bilgiye sahip olsa Kur'an'ı Hz. Peygamber'e öğreteceğine kendisinin peygamber olarak ortaya çıkacağına veya bu bilgiyi ifşa ederek Hz. Peygamber'i kötü duruma düşürmek isteyeceğine dikkat çekiyor.⁷⁹ Kur'an'ın kaynağına yönelik günümüzde de aktüelliğini koruyan bu tip iddialara karşı Manastırlı'nın son derece zekice ve tutarlı cevapları, günümüzde de bir bilgi kaynağı olarak değerini koruyor olsa gerektir.

Dozy, büyük bir cüretkârlıkla, Kur'an'ın sıradan bir kitap olarak Hz. Peygamber'in telifi olduğu iddiasını dile getiriyor. Manastırlı; Dozy'nin eserini büyük bir güvenle, İslâm tarihinde benzeri olmayan güvenilir bir kaynak olarak tanıtan Cevdet'in, eserdeki bu iddiaya karşı bir açıklama yapmamasını yadırgıyor.⁸⁰ Manastırlı, bu iddiaya karşı, Hz. Peygamber'in nübüvvet öncesi ve sonrasında, Kur'an belâgati ve icazına denk olabilecek bir kelâmı olmadığını, müşriklerin, onun sözünün Kur'an'dan farkı yoktur şeklinde bir iddiada bulunamadıklarını cevaben ifade ediyor.⁸¹ Bu tarihi hatırlatma ile, Kur'an'ın Hz. Peygamber'in telifi olması ihtimali kalmamış oluyor.

5.2. Kur'an'ın Üslubuna ve Muhtevasına Yönelik İddiaları

Dozy'nin Kur'an'a yönelik bir diğer iddiası da üslubuna yöneliktir. O, Kur'an'ın, az hüsn-i zevk gösteren, az aslı olan, aşırı derece bıktırıcı ve usandırıcı ve hikayelerinde bile pek çok tekrarlar olan bir kitap olduğunu söyler. Derin fikirlere ve ulvi, gönül alıcı bir lisana sahip olmadığını,⁸² Kur'an'daki hikayelerin çoğunun Tevrat ve Zebur'da da bulunduğunu, Hz. Peygamber'in Yahudilerden duyduğu peygamber kıssalarını hikâye ettiğini, evvelce (Mekke döneminde) kâhinler gibi kafiyeli ibareler kullandığını, sonra yavaş yavaş bundan uzaklaşıp gereğinden fazla uzun ibarelere yöneldiğini iddia eder. Bu (Medeni surelerdeki) uzun ibarelerdeki kafiye eksikliğinin üslup açısından kusur olduğunu söyler. Bu tür hataların başka bir kitapta olması durumunda eleştiriye maruz kalacağını, Kur'an'da çokça yer alan tekrarların, Hz. Peygamber'in fikrini ifade etmek için gerekli ibareleri bulamamasından kaynaklandığı iddiasındadır.⁸³ Manastırlı Kur'an'ın ilâhîliğini savunurken konuyu Hz. Peygamber'in ümmiliğine getirir, naslar ve akli deliller eşliğinde uzun uzun, sayfalar boyunca onun ümmi olduğunu ispat eder.⁸⁴ Buradan, Hz. Peygamber'in Kur'an'ı bir insandan öğrenmesi iddiasının butlanına yol bulmayı amaçlar. Çünkü okuma-yazma bilmeyen bir kişinin bir öğretmenden altı bin küsur ayeti öğrenmesi ve ilâhî bir kitap olarak tanıtması mümkün değildir. Bu bağlamda, Hz.

⁷⁹ *Sırat-ı Müstakim (SM)*, 3, Sayı 77, 14 Safer 1328, 386, 387.

⁸⁰ *SM*, 3, Sayı 73, 15 Muharrem 1328, 302.

⁸¹ *SM*, 3, Sayı 78, 21 Safer 1328, 406.

⁸² *SM*, 4, Sayı 81, 12 Rebiülevvel 1328, 43.

⁸³ *SM*, 3, Sayı 73, 15 Muharrem 1328, 322, 323. Ayrıca bkz. *SM*, 3, Sayı 78, 21 Safer 1328, 407.

⁸⁴ *SM*, 3, Sayı 76, 7 Safer 1328, 371, 373.

Peygamber'in Busra bölgesinde çocukluk döneminde Bahîra, gençliğinde Nestûrâ ile görüşmesi dışında Mekke havalisinden ayrıldığı vaki olmadığını, Mekke'de de kendisinin birilerinden bilgi ve ders aldığı bilinmediğini, böyle bir şeyin olması durumunda gizli kalamayacağını ifade ederek Kur'an ayetlerinin insan kaynaklı olamayacağını ispatlamaya çalışmıştır. Bahira ve Nestura ile görüşmelerinin de kısa süreli olduğunu, görüşmeleri esnasında, kabile mensuplarının beraberinde olduğunu, ticaret görevi için orada olması sebebiyle istese de uzun süreli duramayacağını, bu kadar kısa bir görüşme ile Kur'an ayetlerinin onlardan alınmasının imkânsız olduğunu, çeşitli mantıksızlıklarını vurgulayarak bu iddiayı çürütmüştür. Ayrıca nübüvvetin ilanı esnasında Mekke'de bulunan ehlikitap taifesinin cahil ve avam takımından insanlar olduğunu, onların vahyin öğreticisi olma vasfını taşımadığını da vurgular. Ayrıca her ne kadar tahrife uğramış olsalar da Yahudilik ve Hristiyanlığın pek çok konuda İslâmiyet'e benzediğini bazı ahkâmda aralarında benzerlik olmasının da tabii olduğunu, yeni bir şeriat getiren peygamberin önceki şeriatin bütün hükümlerini ref etmesinin gerekli olmadığını ifade eder. Hz. Musa'nın Yakup ve Yusuf as.'ın; Hz. İsa'nın da Tevrat hükümlerinin hepsini yürürlükten kaldırmamış olmasını, bazı hükümlerin onlarla da devam ettiğini örnek gösterir.⁸⁵

Dozy'nin, Kur'an'ın muhtevası ile ilgili olarak söyledikleri de Manastırlı'nın satırlarına konu olmuştur. Meselâ; Kur'an'ın defalarca tekrar ettiği "*el-insan ve'l-cinn*" tabirlerinin Araplar'ın kadim inançlarının bir yansıması olduğunu söyler.⁸⁶ İsmail Hakkı bu konuda, Kur'an'ın bahsettiği melek, cin gibi varlıkların mevcudiyetlerini ispat sadedinde, insan gözü ile görülemeyen varlıkların var olmasının imkân dahilinde olduğunu, rüzgarlar, elektrik, insanların kasları ve yıldızlar üzerinden ispatlamaya çalışır. Dikkat edilirse Manastırlı'nın reddiyyede maddi delillere istinat ettiği görülebilir. Bu da gerek mezkûr kitabın yazarı Dozy'nin, gerekse mütercim Abdullah Cevdet'in pozitivist dünya görüşüne sahip olması ve kitaptaki bakış açısının ve örneklerin bu bakış açısına dayanması ile bağlantılıdır.

5.3. Vahiy Esnasında Hz. Peygamber'de Görülen Haller Hakkındaki İddiaları

Dozy, yukarıda zikredilen iddiası ile çelişiyor olmasına rağmen, oryantalist Aloys Sprenger'i (ö. 1893) refere ederek Hz. Peygamberin histeri (isterya-i adalî veya hysteria) hastası olduğunu, vahiy telakkîsi esnasında kendisine ârız olan hallerin bu hastalığa işaret ettiğini, vahyin de bu hastalığın bir sonucu olduğunu iddia eder. Bu iddialar, Manastırlı'nın da işaret ettiği gibi, vahyin ilâhîliğini iskât ederek İslâm'ın temel dayanağını yıkmak amacına matuftur. Çünkü İslâm'ı getiren zat bir hasta ise, onun getirdiği din ve ilâhî kitap da bir netice-i marazdan ibaret olur. Ma-

⁸⁵ SM, 4, Sayı 81, 12 Rebiülevvel 1328, 45.

⁸⁶ SM, 4, Sayı 83, 25 Rebiülevvel 1328, 79, 80.

nastırlı, bu iddialara akli delillerle cevap verir. Dozy, Manastırlı İsmail Hakkı gibi⁸⁷ bazı reddiye sahiplerince ateist olarak ifade edilse de o pozitivist bir protestandır. Dolayısıyla kendi dinine yönelik de eleştirileri vardır.

Sonuç

Dozy'nin "*Tarih-i İslâmiyyet*" adında yazdığı ve Abdullah Cevdet tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olan eser hakkında ilk ve en kapsamlı eleştiri yazılarını, seri makaleler şeklinde yazmış olan Manastırlı İsmail Hakkı, sahip olduğu ilim adamı nosyonuyla, kitaptan seçtiği paragrafları değerlendirip eleştirirken ve onlara cevap verirken, ilmi bir dil, iknaya ve akli delillere dayalı bir metot kullanmıştır. Doğu ve Batı dillerine hâkim olduğu için gerek İslâm dünyasına ait klasik ve güncel kaynaklardan, gerekse Batı dünyasına ait kaynaklardan, bir dergi makalesinden beklenmeyecek ölçüde bolca istifade etmiştir. Özellikle Hz. Peygamber, Kur'an ve İslâm hakkında açıkça iftira ve hakaret ihtiva ettiğini düşündüğü ifadeleri ele alırken bu metodu biraz değişmiş, duygusal ve tahkire varan ifadeler kullanmıştır. Özellikle, Abdullah Cevdet'i açıkça tekfir eden cümleleri dikkat çekicidir.

Söz konusu makalelerinde taklit ve bid'at karşıtı ifadeleri ve Müslümanların, özellikle de tasavvuf erbabının ve ilim camiasının bu konudaki ihmalleri vurgulanmaktadır. Dozy'yi ve Cevdet'i eleştirirken Yahudilik ve Hristiyanlık hakkında verdiği bilgilerde, onların kendi kaynaklarına dayandırdığı değerli yorumları yer alır. Cahiliye dönemine ait değerlendirmeleri ile yanlış bilinen birtakım konuları düzelterek tasrih eder. Cahiliye döneminden itibaren İslâm tarihinin temel konuları, tefsir usulü ve Kur'an tarihine dair tartışmalı konular hakkında, ikna edici yorumları, son derece akıcı bir üslupla ifade edilmiştir. Makalelerinde sosyolojik değerlendirmeleri ve şahıs tahlilleri dikkat çekicidir. Özellikle Arap milletinin yapısı hakkındaki yorumları orijinaldir. Tarihi olayların anlatımında yer yer şiir alıntıları yapması da konunun daha iyi anlaşılması bakımından çok faydalı olmuştur. Oryantalizm, oksidentalizm ve Dozy üzerine yapılacak çalışmalarda çok önemli bir kaynak olan makalelerinin toplandığı "*Hak ve Hakikat*" adlı eserinin günümüz Türkçesi ile basılması, son derece faydalı olacaktır.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

⁸⁷ SM, 4, Sayı 90, 17 Cemâziyelevvel 1328, 205.

Kaynakça

- Baki, Süleyman. "Manastırlı İsmail Hakkı Efendi: Hayatı ve Kelâm Alanındaki Eserleri". *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar*. ed. Ahmet Emre Dağtaşoğlu vd, 83-106.
- Bilgin, Muharrem Samet. "Dozy'nin Tarih-i İslâmiyet'ine İslâmcı Dergilerde Verilen Tepkiler". *"İslâm'ı Uyandırmak" Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslâmcı Düşünce ve Dergiler*. 1/165-182. İstanbul: İlmî Etüdler Derneği, 2018.
- Birekul, Mehmet. "Sırat-ı Müstakîm ve Sebilürreşâd Dergileri Özelinde Türkiye'de Din Tartışmalarının Dünü Bugünü". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]*, 23 (2007), 221-252.
- Bulut, Yücel. "Oryantalizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/428-437. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Bulut, Yücel. *Oryantalizmin Kısa Tarihi*. İstanbul: Küre Yayınları, 2016.
- el-Hacî, Abdurrahman Ali. *es-Siretü'n-Nebevîyye*. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1420.
- el-Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer el-Mısrî. *Müsnedü's-Şihâb*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1986.
- Ertuğrul, İsmail Fennî. *Kitâb-ı İzâle-i Şükûk*. İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928.
- Hakkı, Manastırlı İsmail. *Hak ve Hakikat*. Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1913.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Tarih-i İslâmiyyet'ine Yöneltilen Tenkitler". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 3 (1999), 197-213.
- İz, Mahir. *Yılların İzi*. İstanbul: Kitabevi, 2019.
- Kabakcı, Yusuf. *Hız Muhammed'i (sav) Oryantalizme Karşı Savunmak Seyyid Emir Ali Örneği*. Bursa: Emin Yayınları, 2018.
- Kabakcı, Ersin- Ekiz, Necmettin Salih- Çelik, Feyza. "Arapça Aslından Yapılan İlk İngilizce Kur'ân Tercümesi: George Sale'in The Koran'ı", *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/2 (2022), 1161-1192.
- Kalın, İbrahim. "Batı'daki İslâm Algısının Tarihine Giriş". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 15 (2003), 1-51.
- Karlığa, Bekir. *İslâm Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.
- Küçük, Hülya. "Dozy'nin 'Het Islamisme' Adlı Eseri Üzerine". *Diyanet İlmî Dergi* 30/4 (1994), 63-89.
- Mertoğlu, M. Suat. *Sırat-ı Müstakim Mecmuası*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-Şahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- Nursî, Said. *Emirdağ Lahikası*. İstanbul: Söz Yayıncılık, 2012.
- Nursî, Said. *Sözler*. İstanbul: Şahdamar Yayınevi, 2009.
- Nursî, Said. *Şualar*. İstanbul: Envar Neşriyat, 1988.
- Nursî, Said. *Tarihçe-i Hayat*. İstanbul: Mutlu Yayıncılık, 2010.
- Özafşar, Mehmet Emin. *Oryantalist Yaklaşım İtirazları*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Özdemir, Mehmet. "Dozy, Reinhart Pieter Anne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/513-514. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özsoy, Nuriye Duran. *Oryantalistik Kur'an Çalışmaları ve İhlas Suresi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Râzî, Fahrüddin. *Mefâtihu'l-Gayb*. Beyrut: 1420.
- Said, W. Edward. *Oryantalizm: Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, terc. Berna Ülner. İstanbul: Metis Yayınları, 2005.
- Sale, George. *The Koran: Commonly Called the Alcoran of Mohammed*. London: William Tegg, 1863.
- Sarıçam, İbrahim vd. *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2011.
- Sebilürreşad (SR), 8, Sayı 183, 14 Rebîülevvel 1330.
- Sebilürreşad (SR), 8, Sayı 185, 12 Muharrem 1327.

- Sebilürreşad (SR), 8, Sayı 201, 26 Receb 1330.
- Sebilürreşad (SR), 8, Sayı 203, 11 Şa'bân 1330.
- Sırat-ı Müstakim (SM), 3, Sayı 72, 8 Muharrem 1328.
- Sırat-ı Müstakim (SM), 3, Sayı 73, 15 Muharrem 1328.
- Sırat-ı Müstakim (SM), 3, Sayı 74, 22 Muharrem 1328.
- Sırat-ı Müstakim (SM), 3, Sayı 75, 30 Muharrem 1328.
- Sırat-ı Müstakim (SM), 3, Sayı 76, 7 Safer 1328.
- Sırat-ı Müstakim (SM), 3, Sayı 77, 14 Safer 1328.
- Sırat-ı Müstakim (SM), 3, Sayı 78, 21 Safer 1328.
- Sırat-ı Müstakim (SM), 4, Sayı 80, 5 Rebiülevvel 1328.
- Sırat-ı Müstakim (SM), 4, Sayı 81, 12 Rebiülevvel 1328.
- Sırat-ı Müstakim (SM), 4, Sayı 82, 18 Rebiülevvel 1328.
- Sırat-ı Müstakim (SM), 4, Sayı 83, 25 Rebiülevvel 1328.
- Sırat-ı Müstakim (SM), 4, Sayı 86, 18 Rebiülâhir 1328.
- Sırat-ı Müstakim (SM), 4, Sayı 87, 25 Rebiülâhir 1328.
- Sırat-ı Müstakim (SM), 4, Sayı 90, 17 Cemâziyelevvel 1328.
- Sırat-ı Müstakim (SM), 4, Sayı 91, 24 Cemâziyelevvel 1328.
- Sırat-ı Müstakim (SM), 4, Sayı 92, 17 Cemâziyelâhir 1328.
- Sırat-ı Müstakim (SM), 4, Sayı 95, 22 Cemâziyelâhir 1328.
- Sırat-ı Müstakim (SM), 4, Sayı 97, 7 Receb 1328.
- Sırat-ı Müstakim (SM), 4, Sayı 98, 14 Receb 1328.
- Sırat-ı Müstakim (SM), 4, Sayı 99, 21 Safer 1328.
- Sırat-ı Müstakim (SM), 4, Sayı 102, 12 Şa'bân 1328.
- Sırat-ı Müstakim (SM), 4, Sayı 103, 19 Şa'bân 1328.
- Toprak, Zeki. "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri". *Tanzimatta Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. 1/126-132. İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, 126-132.
- Uğur, Hakan. "Avrupa'da Oryantalizmin Ortaya Çıkışı ve Dozy'nin, İslâm'ın Aslılığı Hakkındaki İddialarına Karşı İsmail Fennî Ertuğrul'un Savunması". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2019), 175-196.
- Uğur, Hakan. "Oryantalist Dozy'nin Kur'an Hakkındaki İddialarına İsmail Fennî Ertuğrul'un Verdiği Cevaplar". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2019), 399-428.
- Ünal, Mehmet. "Sırat-ı Müstakim ve Sebilü'r-Reşad Dergilerinde Yayımlanan Kur'an ve Tefsirle İlgili Çalışmalar". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2007), 109-146.
- Yaşar, Hüseyin. *Avrupa ve Kur'an*. İstanbul: İz Yayınları, 2019.
- Yenilmez, Hasan- Üstün, İsmail Safa. "II. Meşrutiyet Dönemi Dozy Reddiyelerinde Yeni Tarih Anlayışı (Mucize ve Miraç Hâdisesinin Değerlendirilmesi) 5/1 (2016), 27-43.
- Yılmaz, Yasin. "Batılı Münekkittler ve Dozy'nin Kur'an-ı Kerim, Vahiy ve Hz. Muhammed'e Yönelik Tenkitlerine Müslümanların Cevabı: Filibeli Ahmed Hilmi Örneği". *Dini Araştırmalar* 22/55 (2019), 77-96.